

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ГЕРАЩЕНКО ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 159.922.767:364.043.4

**ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ПОВЕДІНКИ
СХИЛЬНИХ ДО БРОДЯЖНИЦТВА ПІДЛІТКІВ**

19.00.06 – юридична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ
Міністерство внутрішніх справ України, м. Харків

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Ларіонов Станіслав Олександрович
Харківський національний університет внутрішніх
справ, факультет № 3, кафедра педагогіки та
психології, доцент

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Цільмак Олена Миколаївна
Одеський державний університет внутрішніх справ,
факультет № 2, кафедра криміналістики,
судової медицини та психіатрії, професор

кандидат психологічних наук, старший науковий
співробітник

Воробйова Інна Вікторівна
Національна академія Національної гвардії України,
Науково-дослідний центр службово-бойової діяльності
Національної гвардії України, науково-дослідна
лабораторія морально-психологічного супроводження
службово-бойової діяльності Національної гвардії
України, старший науковий співробітник

Захист відбудеться «28» грудня 2016 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: проспект Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: проспект Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Автореферат розісланий «26» листопада 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.В. Макаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Бродяжництво дітей та підлітків – одна з актуальних соціальних проблем, яка особливо гостро стоїть в нинішній час політичної і економічної кризи, проведення бойових дій на території країни, фактичного існування держави та суспільства в умовах аномії. Все це призводить до зростання кількості безпритульних та бездоглядних підлітків внаслідок різноманітних причин. Вони стають так званими «дітьми вулиць» з бродяжницьким способом життя, на тлі якого закономірно розвиваються інші форми асоціальної та делінквентної поведінки (наркоманія, алкоголізм, проміскуїтет, проституція, жебрацтво, кримінальні проступки та злочини). Підліткова бездоглядність протягом останніх десятиріч становить значну соціальну проблему, її масштаби зростають, не дивлячись на усі державні зусилля. Зазначена проблема не є новою для суспільства, але вона фактично не вирішена, тому досі не втрачає своєї актуальності.

Кількість безпритульних дітей в країні невідома, офіційні статистичні дані щодо неї за останні п'ять років відсутні. Водночас, за даними різноманітних благодійних організацій, їх кількість коливалась від 70 тис до 250 тис протягом останніх десяти років. У 2011 році ЮНІСЕФ нараховував в Україні біля 150-160 тис безпритульних дітей, з яких біля третини проживали на вокзалах, 19% - у помешканнях друзів чи знайомих, у покинутих будинках – 18%, у випадкових знайомих – 10%, в інженерно-технічних спорудах – 8% і тільки 1% - в інтернатах. Про високу латентність цього явища свідчить і те, що біля двох третин таких дітей не знаходяться на жодному офіційному обліку. Крім того, є категорія дітей і підлітків, які виховуються в сім'ях, але допускають самовільні втечі, мають в житті епізоди чи періоди бродяжництва. Прогноз успішності їх соціалізації сумнівний.

Безпосередньою причиною бродяжництва підлітків є самовільне залишення ними домівок, навчальних чи медичних закладів. Кількість таких втеч тільки по Харківській області складає за 2015 рік – 123, за шість місяців 2016 року – 98. В останні роки відбулось значне омолодження контингенту дітей, які залишають дім. За даними статистики МВС, біля чверті з них (26%) не досягають меж підліткового віку, і є молодшими школярами. Переважна частина (приблизно 85%) залишила батьківські сім'ї і значно менша (близько 7%) – дитячі будинки та інтернати. У зв'язку з цим використовується термін «соціальне сирітство».

Підлітки частіше втікають з дисфункціональних або з прийомних сімей. Відзначається, що переважними причинами втеч є соціальна несприятливість клімату сім'ї (наприклад, алкоголізм батьків), незнання та неврахування батьками шкільних проблем дитини. Однак останнім часом дослідниками констатується збільшення частки втеч дітей із соціально благополучних сімей та зростання частки втеч, які скоєні дівчатами

Втеча підлітка з дому за своїм змістом та наслідками вважається асоціальною поведінкою (девіантною, делінквентною, дисоціальною, аномальною), є проявом

його соціально-психологічної дезадаптації і свідчить про переживання ним відчуженості від сім'ї або найближчого кола близького спілкування.

Зазначеною проблематикою займалися такі вчені як Б. Алмазов, Ю. Альошина, Л. Балабанова, З. Білоусова, К. Долджин, О. Землянська, М. Каменськов, Е. Меш, Р. Ткач, О. Цільмак, Л. Шипіцина, О. Юрков, С. Яковенко та інші. Вказаними та іншими дослідниками визначено коло чинників, які зумовлюють підліткові втечі (соціально-економічні, соціально-психологічні, внутрішньопсихологічні та ін.), виявлено психологічні особливості підлітків-втікачів та особливості їх сімейного оточення, запропоновано концептуальні підходи до психологічної допомоги їм.

Поряд з тим, працівники ювенальної превенції Національної поліції наразі не отримують психологічної підготовки щодо пошуку зниклих підлітків та професійного спілкування з ними, відсутні програми психокорекційної роботи з такими підлітками. Враховуючи викладене, тема дослідження представляється актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась згідно з Переліком пріоритетних напрямків наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років (наказ МВС України від 16.03.2015 № 275; додаток 13, п. 7 «Психопрофілактична та психокорекційна робота в органах внутрішніх справ»). Тема затверджена рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 11 від 30 жовтня 2015 р.), узгоджена Академією педагогічних наук України рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук України (протокол № 8 від 15 грудня 2015 р.), виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри педагогіки та психології Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196).

Мета дослідження – на основі виявлених психологічних особливостей схильних до бродяжництва підлітків запропонувати практичні рекомендації для психологів та працівників підрозділів ювенальної превенції щодо психокорекційної роботи з ними.

Основні завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-психологічний аналіз проблеми схильності підлітків до бродяжництва, як різновиду їх асоціальної поведінки.
2. Виявити психологічні особливості особистості та поведінки підлітків різної статі, які самовільно покидають домівки та навчальні заклади.
3. Визначити особливості сімейного оточення та стилів виховання підлітків різної статі, які самовільно покидають домівки та навчальні заклади.
4. Розробити практичні рекомендації для психологів та працівників підрозділів ювенальної превенції щодо психокорекційної роботи з такими підлітками.

Об'єкт дослідження – асоціальна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психокорекція поведінки схильних до бродяжництва

підлітків.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних методів дослідження, а саме: *теоретичний* – аналіз наукової літератури (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3) та нормативно-правових актів з питань діяльності підрозділів ювенальної превенції (підрозділ 1.3); *формально-логічний* – порівняння, узагальнення, систематизація і класифікація отриманої в ході емпіричного дослідження інформації (підрозділи 2.1., 2.2, 2.3, 2.4); *емпіричний* – анкетування, інтерв'ю, методи психологічного тестування (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4); *методи математичного і статистичного аналізу*: ϕ -критерій кутового перетворення Фішера, коефіцієнт r_s рангової кореляції Спірмена, t -критерій Стьюдента, багатомірно шкалювання (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4).

Вибір психодіагностичних методик зумовлений необхідністю комплексного дослідження психологічних особливостей і поведінки схильних до бродяжництва підлітків, а саме: *характерологічних особливостей* (опитувальник Г. Шмішека), *мотиваційної та ціннісної сфери* (методика вивчення структури мотиваційної сфери особистості В. Мільмана, методика С. Шварца для вивчення життєвих цінностей в адаптації В. Карандашева), *самосвідомості та самоствавлення* (методика Колірні метафори І. Соломіна, методика вивчення самоствавлення МДС С. Пантелєєва), *соціального та емоційного інтелекту* (тест соціального інтелекту Дж. Гілфорда в адаптації Е.С. Михайлової, тест емоційного інтелекту Д. Люсіна), *стильових характеристик поведінки* (опитувальник SACS С. Хобфолла в адаптації Н. Водопьянкової, опитувальник діагностики схильності до пошуку відчуттів SSS М. Цукермана, опитувальник вивчення вольової саморегуляції поведінки А. Зверькова та Е. Ейдмана), *особливостей сімейного виховання* (опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» ADOR в адаптації Л. Вассермана).

Теоретико-методологічну основу роботи склали: положення, пов'язані з концепцією єдності свідомості, діяльності та спілкування, системного підходу до особистості (С. Бочарова, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтєв, Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн); концепції соціалізації та розвитку людини у підлітковому віці (Б. Ананьєв, С. Белічева, Л.Божович, І.Кон, Л.Обухова, Б. Паригін, Ю.Приходько, В. Ядов та ін.); теорії щодо факторів розвитку асоціальної поведінки дітей та підлітків (А. Адлер, Б. Алмазов, М. Буянов, Л. Виготський, О. Землянська, О. Змановська, І. Кон, А. Лічко, В. Менделевич, Е. Еріксон, О. Цільмак, С. Яковенко та ін.); концепції психологічної допомоги особистості та її психологічної корекції (Ю. Альошина, Л. Балабанова, Є. Вачков, Г. Попова, Н. Мілорадова та ін.).

У дослідженні враховані положення відомчих наказів й розпоряджень, що регулюють діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей.

Емпірична база дослідження – результати анкетування та психодіагностики 190 підлітків віком 14-16 років, серед яких 93 (40 дівчат та 53 хлопця) знаходяться на обліку у підрозділах ювенальної превенції ГУНП в Харківській області у зв'язку

із самовільним залишенням домівок та 97 (40 дівчат та 57 хлопців) – учні ЗОШ №106 м. Харкова, віком 14-16 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що сформульовано низку нових положень і висновків, окремі положення уточнено й доповнено, а саме:

вперше:

- визначено комплекс психологічних особливостей особистості та поведінки підлітків, схильних до бродяжництва, як мішені психокорекційної роботи з ними, а саме: *характерологічні особливості* (у хлопців переважають збудливий і застрягаючий типи; у дівчат – застрягаючий і екзальтований); *суперечливість самоставлення* (у хлопців – позитивне самосприйняття, очікують гарного ставлення з боку оточуючих при низькому рівні самокритики; у дівчат самоставлення негативне, очікують поганого ставлення до себе, звинувачують себе у невдачах); *особливості ціннісно-мотиваційної сфери* (переважання споживацької мотивації, орієнтація на спілкування та задоволення примітивних потреб; слабке усвідомлення джерел власної поведінки; індивідуальні пріоритети самостійності, стимуляції, пошуку нових відчуттів і вражень); *низькі показники соціального та емоційного інтелекту* (слабко розуміють зв'язки між власною поведінкою та її наслідками, недостатньо орієнтуються в нормах і правилах поведінки, погано адаптуються до тривалих і формалізованих стосунків); *недостатність усвідомленості та вольового контролю поведінки*, використання асоціальних поведінкових стратегій;

удосконалено:

- наукові уявлення про внутрішньосімейну взаємодію схильних до бродяжництва підлітків;

- наукові уявлення про дефіцитарність і недорозвиненість сфери дозвілля та товариського спілкування схильних до бродяжництва підлітків;

набули подальшого розвитку:

- наукові уявлення про чинники асоціальної поведінки підлітків;

- зміст, етапи, форми та напрями психологічної корекції поведінки схильних до бродяжництва підлітків.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що результати дисертації можуть використовуватися для вдосконалення системи заходів психопрофілактики та психологічної корекції поведінки схильних до бродяжництва підлітків, які здійснюються практичними психологами та працівниками підрозділів ювенальної превенції Національної поліції.

Результати дослідження були впроваджені:

у процес професійно-психологічної підготовки особового складу підрозділів Національної поліції до профілактики злочинності неповнолітніх (за темами: «Особливості спілкування з неповнолітніми правопорушниками та дітьми, схильними до самовільного залишення домівок, навчальних та медичних закладів та їх батьками»; «Психологічні особливості злочинності неповнолітніх»), в психологічному консультуванні працівників ювенальної превенції щодо розшуку дітей, які допустили

самовільний ухід з дому (акт впровадження ГУНП в Сумській області від 13.07.2016, акт впровадження ГУНП в Харківській області від 08.06.2016);

у процес психопрофілактичної роботи: в психокорекційній роботі з дітьми, схильними до самовільного залишення домівок, навчальних та медичних закладів та їх батьками; в просвітницькій роботі з працівниками закладів середньої освіти та відділів освіти органів самоуправління (акт впровадження ГУНП в Сумській області від 13.07.2016, акт впровадження ГУНП в Харківській області від 08.06.2016).

у навчально-виховному процесі: при викладанні навчальних дисциплін: «Психолого-педагогічний супровід сім'ї», «Психологія девіантної поведінки», «Патопсихологія», «Юридична психологія», «Професійно-психологічна підготовка працівників поліції ювенальної превенції», «Основи психологічної практики (практична психологія)», «Професійно-психологічна підготовка працівників поліції» за напрямками підготовки 6.030102 «Психологія», 6.030401 «Правознавство» та 6.030402 «Правоохоронна діяльність» (акт впровадження ХНУВС від 20.05.2016.).

Особистий внесок здобувача. У науковій статі [1], написаній у співавторстві з С.О. Ларіоновим, здобувачем здійснено теоретичний аналіз та узагальнення наукової літератури з проблеми асоціальної поведінки людини.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Бочаровські читання» (Харків, 2016); «Особистість. Стосунки. Розвиток. Міждисциплінарний аспект» (Львів, 2016); «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (Харків, 2016); «Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 2016).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 9 публікаціях, з яких 4 – статті у фахових виданнях з психологічних наук, затверджених МОН України, з яких 2 – у виданні України, яке включено до міжнародних наукометричних баз; 1 – стаття у виданні іноземної держави, 4 – тези доповідей у збірниках науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (185 найменувань, з них 15 – іноземною мовою). Загальний обсяг роботи – 180 сторінок. Текст дисертації містить 20 таблиць і 10 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, окреслено суть проблеми та стан її вивчення, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, теоретико-методологічну основу, розкрито новизну, теоретичне та практичне значення, наведено дані про апробацію роботи, її структуру й обсяг.

У **першому розділі «Теоретичні основи дослідження поведінки схильних до бродяжництва підлітків»** проаналізовано основні теоретичні підходи науковців

щодо факторів, змісту та закономірностей соціалізації людини у підлітковому віці. Розглянуто сутність феномену самовільного залишення підлітком домівки, проаналізовано його причини та умови, доведено асоціальний характер такої поведінки. Узагальнено результати теоретичних і емпіричних досліджень підлітків, схильних до бродяжництва, рекомендацій щодо надання їм психологічної допомоги та здійснення заходів психокорекції.

Криза підліткового віку та відповідний віковий період характеризуються значними перебудовами та новоутвореннями у розвитку людини (фізичному, розумовому, соціальному, психічному), її переходом від дитинства до дорослості. Тією чи іншою мірою у цьому віці зміни настають у всіх психічних процесах, станах та властивостях особистості. Головним джерелом цієї біосоціальної кризи, на думку Л. Виготського, є асинхронічність розвитку організму та психіки дитини, випередження статевого дозрівання над соціальним та психічним.

Цей віковий період є переламним, в ньому переосмислюються раніш сформовані особистістю ставлення до важливих сторін дійсності, змінюються зміст переживань і мислення, засвоюються і апробуються дитиною нові форми поведінки, соціальні ролі, відбувається перебудова самосвідомості та діяльності. Підлітковий вік є сензитивним відносно формування структур ціннісно-сислової сфери особистості, які в кінцевому підсумку «відповідають» за подальшу соціальну спрямованість людини, її місце в суспільстві (атитюди, установки, переконання, цінності та ціннісні орієнтації, особистісні смисли, симпатії-антипатії, ідеали тощо).

У підлітковому віковому періоді розвиток особистості відбувається, як і у попередні, під впливом процесів навчання та виховання, але поряд із ними, на думку С. Белічевої, стає все більш важливим процес соціалізації. Основним завданням соціалізації є переведення соціальних норм, санкцій, рольових приписів із зовнішнього плану у внутрішній, у форму внутрішніх поведінкових регуляторів.

Закономірності процесу соціалізації у підлітковому віці неодноразово ставали предметом дослідження (Д. Доллард, А. Бандура, О. Бандурка, Л. Балабанова, А. Большакова, О. Землянська, А. Парк, І. Віденєєв, І. Воробйова, О. Брім, Б. Ананьєв, В. Мерлін, І. Кон, Є. Кузьмін, Б. Паригін, Н. Мілорадова, М. Саппа, О. Федоренко, О. Цільмак, С. Яковенко та ін.). Визначено, що особливостями соціалізації у цьому періоді є: а) відносна стихійність, неорганізованість, що зумовлено не завжди цілеспрямованим впливом середовища, який важко врахувати та регулювати; б) мимовільність засвоєння соціальних норм і цінностей, яке відбувається в результаті активної діяльності та спілкування індивіда, його взаємодії з найближчим оточенням; в) зростаюча по мірі дорослішання самотійність індивіда у відношенні вибору соціальних цінностей та орієнтирів, кола спілкування та референтної групи. Ці особливості зумовлюють складність та суперечливість соціалізації підлітка, ймовірність розвитку процесу десоціалізації.

Переживання підлітком кризи розвитку нерідко виражається через різноманітні поведінкові реакції, які за формою є девіантними, а за змістом та

наслідками – асоціальними (конфліктність та агресивність в сім'ї та школі, адикції, проміскуїтет, прояви емансипації та надмірного наслідування, дрібні правопорушення тощо). Все це спричиняє певний тиск на систему соціальних зв'язків, в якій знаходиться підліток, в першу чергу – сімейну систему.

Науковцями виокремлені різноманітні «помилки виховання» та інші прояви дисфункціональності сімей, в яких виховується підліток: гіпер- та гіпоопіка (А. Адлер); гіперпротекція; гіпопротекція; жорстокість; надмірна моральна відповідальність та батьківські очікування, які не відповідають можливостям дитини; суперечливе виховання та виховання поза сім'єю (А. Лічко); батьківські прагнення зберегти самооцінку та сім'ю, неготовність до сепарації (А. Варга); емоційна депривація; неадекватні виховні стилі; гіперопіка; використання фізичних покарань; кримінальна поведінка; алкоголізм і наркоманія (О. Конєва); батьківська некомпетентність; переоцінка батьками особистого прикладу і єдності вимог, що пред'являються до дитини; неправильні уявлення батьків про прояви батьківських почуттів (В. Целуйко).

Основним індикатором дисфункціональності сімей визнаються психологічна напруженість та конфліктність у відносинах батьків між собою та з підлітком. При цьому А. Саннікова зазначає, що «неподоланих» протиріч у сім'ях майже не існує, основна кількість конфліктів виникає у підлітків лише з одним з родителів.

Неодноразово приймалися спроби окреслити коло сімей, які входять до «групи ризику» щодо виховання підлітків, створено низку класифікацій (Б. Алмазов, С. Белічева, М. Буянов та ін.). Відсутність сім'ї, або її дезадаптивність, створює, на думку І. Макарова та О. Резакова «... підґрунтя для того, що діти почувають себе самотніми та починають існувати поза сім'єю, спочатку на емоційно-відстороненому від неї рівні, а потім і фактично проживаючи окремо від неї, здійснюючи втечі або прагнучи до бродяжництва».

Щодо причин підліткового бродяжництва, в науковій літературі спостерігається єдність думок. Найбільш повне їх узагальнення, на наш погляд, зроблено Т. Калістратовою: а) соціально-економічні, що порушують, або значно змінюють уклад суспільного життя; б) соціально-психологічні фактори (негативна ситуація спілкування з дорослими: аморальна та асоціальна поведінка батьків; фізичне та психічне насильство; розлучення батьків; порушення сімейних ролей; відсутність одного з батьків; негативна ситуація спілкування з однолітками); в) психологічні фактори (психофізичні аномалії, як правило олігофренії; акцентуації характеру, що зумовлюють нестійкі, істероїдні або імпульсивні риси; особистісні особливості, що зумовлюють несформованість самоідентичності та «поведінки прихильності» (поверховість почуттів, переживання власної непотрібності, невпевненість у власній необхідності для батьків та однолітків, та відповідно, певна байдужість до них). Таким чином причини бродяжництва виявляються такими ж, як і інших форм асоціальної поведінки підлітків.

Відмічено низку підходів до класифікації підлітків-втікачів (Л. Кунельський, К. Долджин і Ф. Райс, Ю. Строганов і Б. Алмазов, Л. Шипіцина і Е. Іванов, Р. Ткач

та ін.). Вони спираються в основному на критерії норми (бродяжництво – дромоманія), систематичності, вольового контролю («втеча від...» - «втеча до...») та мотивації («мандрівники», «протестувальники», «маніпулятори» тощо).

Проаналізовано особливості змісту і завдань психологічної корекції поведінки асоціальних підлітків (Ю. Альошина, О. Бондаренко, В. Бондаровська, І. Вачков, Г. Попова, С. Деряба, Б. Карвасарський, П. Лушин, Н. Мілорадова, Р. Ткач): розвиток соціальної активності, спонукання і сприяння формуванню інтересу та самоповаги, навчання прийомам саморегуляції і самоконтролю, ініціативи та самостійності у виборі форм поведінки, розвиток впевненої і опановуючої поведінки; формування просоціальної орієнтації; корекція помилкових та ірраціональних установок і суджень тощо. У підсумку визначено, що у підходах до надання психологічної допомоги підліткам є недостатньою специфіка завдань та змісту роботи зі схильними до бродяжництва підлітками як особливою категорією клієнтів.

У другому розділі «Емпіричне дослідження особистості і поведінки схильних до бродяжництва підлітків» описано методологію, етапи, обґрунтовано вибір методів емпіричного дослідження, дана характеристика груп досліджуваних, автором представлені основні результати емпіричного дослідження, узагальнено комплекс психологічних особливостей особистості і поведінки схильних до бродяжництва підлітків.

На першому етапі емпіричного дослідження вивчались *суб'єктивні причини бродяжництва та особливості проживання підлітком його епізодів* (таблиця 1).

Таблиця 1

Суб'єктивні причини бродяжництва підлітків (%)

Тип втечі	Безпосередні причини	Хлопці	Дівчата
Імпунітивні	Прагнення уникнути покарання за проблеми у навчанні та конфлікти у школі	28,3	7,5
	Прагнення уникнути покарання за дрібний злочин (переважно крадіжка у рідних)	37,7	15,0
	Прагнення покинути конфліктну або жорстоку сім'ю	-	15,0
Емансипаційні	Прагнення «заробити гроші»	9,4	22,5
	Прагнення «вільно проводити час»	18,9	22,5
	Прагнення знаходитись з компанією	-	7,5
Демонстративні	Різноманітні причини	-	10,0
Дромоманічні	-	3,8	-

Бродяжництво дівчат та юнаків проходить по різному. По-перше, кількість епізодів втеч більша у дівчат. Більша частина з них (70%) характеризується систематичністю втеч (3 і більше епізодів), на відміну від юнаків, у яких ця кількість дещо нижча (60%). При цьому дівчата і знаходяться поза межами домівок в цілому більш тривалий час (40% - більше 10 діб), юнаки характеризуються менш тривалими епізодами бродяжництва (34% - більше 10 діб; 31% - більше трьох діб).

По-друге, юнаки та дівчата по різному проводили час бродяжництва. Біля

третини юнаків характеризувались поодинокими проявами асоціальної поведінки. В даний проміжок часу вони гуляли, безцільно подорожували, відвідували знайомих, намагались заробити гроші. При цьому вони переважно періодично відвідували заняття, хоча і мали конфлікти з вчителями, намагались зірвати уроки чи позакласні заходи. Втечі з дому переважно імпунітивні, внаслідок конфліктів з батьками.

Також третина юнаків під час бродяжництва вела в цілому асоціальний спосіб життя. Вони самі, чи з невеликою компанією жили у непристосованих приміщеннях (горищі, підвали) чи у чужих помешканнях (гаражі, дачі), скоювали дрібні правопорушення (крадіжки, вимагання кишенькових грошей у однокласників). Нерідко спостерігались нетривалі алкогольні ексцеси. Причини втеч – імпунітивні, внаслідок тих чи інших провинностей перед родичами (переважно крадіжки) та емансипаційні (спроби доказати свою дорослість).

Значна частина (43,4%) юнаків-втікачів під час бродяжництва характеризувались кримінальним способом життя. Вони скоювали багатократні крадіжки, грабежі, угони транспортних засобів, хуліганські вчинки, займались вандалізмом. Спостерігались тривалі алкогольні ексцеси, випадки токсикоманії, наркоманії, як правило в компанії таких самих підлітків, чи серед дорослих. В основному втечі у цій групі емансипаційні, на тлі тривалих конфліктів з батьками.

Дівчата у переважній більшості (65%) час бродяжництва проводили асоціально, в основному не відвідували заняття, конфліктували з вчителями, мали значні проблеми із навчанням. Вони прагнули вільного дозвілля, переховувались у знайомих, проживали у чоловіків. Причини втеч дівчат у цій групі переважно демонстративні та імпунітивні (несхвалення батьками образу життя чи інтересів).

У третині випадків дівчата під час втечі проживали з асоціальною компанією, спостерігались епізоди дрібних правопорушень (як правило крадіжки у знайомих, шахрайство, вимагання грошей у молодших) та алкоголізації. Крім того, нерідко відмічались проміскуїтет та проституція. Причини втеч переважно демонстративні та емансипаційні (несхвалення батьками компанії чи образу життя підлітка, фінансова неспроможність сім'ї, ранній початок статевого життя).

Лише у десятій частині випадків бродяжництво дівчат мало виражений асоціальний та кримінальний характер. В основному це були випадки алкоголізації та наркоманії на тлі сексуальних девіацій (проміскуїтет) та проституції. Спостерігались крадіжки у сексуальних партнерів та знайомих, епізоди шахрайства. Причини втеч у цій групі в основному емансипаційні, а самі втечі – систематичні.

Другий етап емпіричного дослідження був присвячений вивченню особливостей особистості і поведінки підлітків, схильних до бродяжництва. Контрольною групою виступили учні загальноосвітньої школи цього ж віку, з повних сімей, відносини в яких самими підлітками та їх класними керівниками характеризувались як позитивні.

Вивчення *характерологічних особливостей* підлітків показало наявність істотних відмінностей між підлітками досліджуваних груп (таблиця 2).

Характерологічні особливості схильних до бродяжництва підлітків

Тип акцентуації		Хлопці		$t_{\text{емп, р}}$	Дівчата		$t_{\text{емп, р}}$
		Основна	Контрольна		Основна	Контрольна	
Методика Г. Шмішека	Гіпертимна	18,7 ± 4,5	19,4 ± 4,9	0,65	18,6 ± 2,0	17,3 ± 3,6	1,80
	Дистимна	8,6 ± 3,8	4,2 ± 2,1	4,81**	7,4 ± 3,1	6,8 ± 2,3	1,83
	Циклотимна	11,3 ± 3,1	7,4 ± 2,8	3,20**	12,6 ± 3,8	8,4 ± 3,0	3,43**
	Збудлива	16,3 ± 3,6	5,4 ± 2,7	9,04**	7,3 ± 4,2	4,4 ± 3,7	2,90*
	Застрягаюча	17,2 ± 4,7	12,1 ± 3,0	3,48**	16,4 ± 3,2	15,0 ± 4,0	1,99*
	Емотивна	12,6 ± 3,5	10,8 ± 3,7	2,26*	18,9 ± 3,5	17,9 ± 2,7	1,60
	Екзальтована	11,2 ± 2,0	7,6 ± 2,8	2,80*	17,0 ± 3,1	14,3 ± 4,9	2,45*
	Тривожна	10,7 ± 2,6	5,0 ± 2,2	4,32**	10,0 ± 4,6	7,7 ± 2,0	2,32*
	Педантична	8,3 ± 4,5	14,3 ± 4,7	8,46**	12,3 ± 3,6	16,5 ± 4,5	4,02**
	Демонстративна	16,3 ± 3,8	17,2 ± 4,0	1,20	19,8 ± 2,3	16,7 ± 4,1	3,92**

Примітка: відмінності статистично значимі: * при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,001$.

З таблиці видно, що хлопці і дівчата контрольної групи характеризуються домінуванням гіпертимного, демонстративного, застрягаючого та педантичного типів акцентуацій характеру, які вважаються нормою у цьому віковому періоді. У підлітків-втікачів спостерігаються високі показники й інших типів, особливо збудливого – у хлопців та екзальтованого – у дівчат.

З'ясовано, що у групі хлопців-втікачів спостерігається значно більша «напруженість» показників майже усіх акцентуацій характеру (особливо – збудливої, застрягаючої та тривожної) у порівнянні з контрольною групою, в той час як у дівчат ці відмінності не є такими значними. При цьому кількість опитуваних із «чистими типами» (менше двох піків у профілю) виявилась незначною (17,0%, переважно збудливого типу). Це, на наш погляд, свідчить про наявність у хлопців більш істотних поведінкових труднощів, глибини дезадаптації, наслідком яких є загострення майже всіх рис характеру.

Визначені особливості мотиваційної та ціннісної сфери підлітків, схильних до бродяжництва. Так, у контрольних групах підлітків виявлено статистично значимо вищі показники мотивації загальної активності (у хлопців $7,65 > 4,11$; $p \leq 0,001$; у дівчат $7,90 > 3,20$; $p \leq 0,001$) та соціальної корисності (у хлопців $7,22 > 2,30$; $p \leq 0,001$; у дівчат $8,12 > 2,45$; $p \leq 0,001$). Натомість у групах підлітків-втікачів констатовані статистично значимо більші показники мотивів творчої активності (у хлопців $7,14 > 5,60$; $p \leq 0,001$; у дівчат $6,50 > 4,88$; $p \leq 0,05$) та життєзабезпечення (у хлопців $7,53 > 4,88$; $p \leq 0,001$; у дівчат $8,06 > 5,95$; $p \leq 0,001$). Однаково високими у всіх групах є показники мотивації спілкування та статусу.

Результати дослідження свідчать про неоднаковість типів мотиваційних профілів досліджуваних підлітків. У контрольних групах переважають прогресивний (52,6% у хлопців та 65,0% у дівчат) та імпульсивний (17,5 у хлопців та 17,5% у дівчат) типи мотивації, які пов'язані із домінуванням розвивальних мотивів над споживацькими, а також із формуванням мотиваційної сфери, коли

виражений мотив спілкування слугує для задоволення статусних та розважальних потреб. Обидва зазначених типи профілів є факторами успішного прогнозу соціалізації в підлітковому віці. Натомість у групах підлітків, схильних до бродяжництва найбільш часто зустрічаються регресивний (39,6% у хлопців та 45,0% у дівчат) та імпульсивний (22,6% у хлопців та 25,0% у дівчат) профілі. Перший з них свідчить про переважання споживацької мотивації, домінування мотивів життєзабезпечення, комфорту і статусу над розвивальними мотивами, що є показником викривленого розвитку, орієнтацію на задоволення примітивних потреб.

Таблиця 3

Типи мотиваційної структури особистості схильних до бродяжництва підлітків (у %)

Методика Мільмана	Тип м. профілю	Хлопці		Ф _{емп} , р	Дівчата		Ф _{емп} , р
		Основна	Контрольна		Основна	Контрольна	
	Прогресивний	11,3	52,6	3,61**	17,5	65,0	3,42**
	Регресивний	39,6	8,8	2,45*	45,0	7,5	3,21**
	Імпульсивний	22,6	17,5	0,30	25,0	17,5	0,41
	Експресивний	7,5	14,0	1,57	7,5	10,0	0,14
	Сплющений	18,9	7,0	2,25*	5,0	-	-

Вивчення структури цінностей підлітків та їх співвідношення на рівнях нормативних ідеалів (як вважається правильним) та індивідуальних пріоритетів (як цінність реально впливає на поведінку) показало істотні відмінності (таблиця 4).

Рангова структура цінностей в досліджуваних групах значно відрізняється: підлітки-хлопці контрольної групи в основному орієнтовані на реалізацію власного потенціалу у суспільно-корисній праці, прагнуть самостійності та чуттєвих насолод. Дівчата контрольної групи орієнтовані на слідування прийнятним у суспільстві ролям дружини/матері. Натомість в обох групах підлітків, схильних до бродяжництва, домінують однакові індивідуальні пріоритети самостійності, стимуляції (пошуку нових відчуттів і вражень) та безпеки (комфортної життєвої ситуації для себе).

Таблиця 4

Рангова структура цінностей схильних до бродяжництва підлітків

Хлопці			Дівчата		
Основна	Ранг	Контрольна	Основна	Ранг	Контрольна
Самостійність	1	Досягнення	Самостійність	1	Самостійність
Безпека	2	Самостійність	Безпека	2	Традиції
Стимуляція	3	Гедонізм	Стимуляція	3	Досягнення
Гедонізм	4	Безпека	Досягнення	4	Гедонізм
Влада	5	Стимуляція	Влада	5	Безпека
Досягнення	6	Влада	Традиції	6	Стимуляція
Доброта	7	Доброта	Доброта	7	Доброта
Традиції	8	Традиції	Гедонізм	8	Влада
Конформність	9	Універсалізм	Конформність	9	Універсалізм
Універсалізм	10	Конформність	Універсалізм	10	Конформність

Слід також відмітити, що у групах підлітків-втікачів майже усі цінності декларуються значно більшою мірою, ніж реально впливають на поведінку, особливо це стосується цінностей досягнення і влади. Це свідчить, на нашу думку, про слабку усвідомленість такими підлітками джерел власної поведінки, неадекватність їх самооцінки та самоідентифікації. В контрольних групах, навпаки, є цінності, які менше декларуються, ніж використовуються (у хлопців – самостійність, у дівчат – традиції).

Проведене вивчення *самосвідомості та самоставлення* схильних до бродяжництва підлітків. Особливості ставлення підлітків до себе наведені у табл. 5.

Таблиця 5

Особливості самоставлення схильних до бродяжництва підлітків

Показник самоставлення	Хлопці		t _{емп} , p	Дівчата		t _{емп} , p	
	Основна	Контрольна		Основна	Контрольна		
Методика Пантелєєва-Століна	S (глобальна самоповага)	86,1 ± 3,6	99,3 ± 7,0	1,67	86,0 ± 11,0	86,0 ± 13,5	0,03
	I (самоповага)	74,6 ± 5,1	96,5 ± 4,1	3,13**	82,0 ± 15,3	87,0 ± 11,3	1,83*
	II (аутосимпатія)	93,7 ± 5,0	94,9 ± 4,2	0,60	77,6 ± 15,7	77,1 ± 22,8	0,12
	III (очікуване ставлення)	88,2 ± 9,0	66,4 ± 15,6	3,35**	48,0 ± 28,8	67,2 ± 29,2	2,99**
	IV (самоінтерес)	90,0 ± 10,6	91,1 ± 6,9	0,31	77,1 ± 25,5	80,2 ± 23,4	0,63
	1 (самовпевненість)	91,8 ± 6,8	91,4 ± 6,5	0,17	73,0 ± 18,4	77,1 ± 12,6	1,29
	2 (ставлення інших)	90,2 ± 8,9	82,3 ± 19,6	0,96	53,7 ± 33,6	57,3 ± 24,6	0,61
	3 (самоприйняття)	73,0 ± 4,9	94,3 ± 7,0	3,40**	70,2 ± 23,6	77,2 ± 21,8	1,53
	4 (самоуправління)	74,1 ± 6,0	91,3 ± 7,4	3,56**	61,1 ± 17,9	82,3 ± 14,4	6,52**
	5 (самозвинувачення)	24,2 ± 7,8	10,4 ± 9,1	2,30*	50,8 ± 24,2	37,5 ± 25,5	2,68*
	6 (самоінтерес)	68,0 ± 9,9	93,6 ± 9,4	5,01**	60,1 ± 24,3	80,3 ± 24,2	3,11**
7 (саморозуміння)	75,4 ± 5,4	98,0 ± 2,6	4,02**	80,1 ± 14,3	74,8 ± 20,4	1,49	

З таблиці видно, що за показниками самоставлення спостерігаються істотні відмінності між групами хлопців та дівчат. Майже усі показники самоставлення (крім самозвинувачення) виявились статистично значимо вищими у контрольних групах. При цьому самоставлення дівчат є за більшістю складових гіршим, ніж у хлопців, і воно набагато краще диференційовано (порівнюючи величини стандартних відхилень видно, що в обох групах дівчат значні коливання від середніх показників).

У підлітків, схильних до бродяжництва, в цілому високі показники I-IV, що вказує на задоволеність собою, позитивне самоставлення, але рівень готовності до конкретних дій по відношенню до себе сформований гірше, особливо щодо прийняття власних недоліків та невдач, готовності змушувати себе щось робити, готовності до рефлексії. Слід зауважити той факт, що у хлопців-втікачів спостерігається високий рівень очікування гарного ставлення до себе з боку оточуючих при низькому рівні самозвинувачень («полюби мене таким, яким я є»), а у дівчат – навпаки, констатовано очікування поганого ставлення та високий рівень готовності звинувачувати себе у невдачах.

За допомогою багатовимірного шкалювання результатів методики КТС Бажина-Еткінда, виявлені *особливості системи ставлень* підлітків (таблиця 6).

Відмінності систем ставлень досліджуваних підлітків

Критерій	Хлопці		Дівчата	
	Схильні до бродяжництва	Просоціальні	Схильні до бродяжництва	Просоціальні
Ставлення до себе	Самооцінка позитивна, не очікують змін на краще у майбутньому. Образ бажаного «Я» не сформований, дифузний, недиференційований. Переконані в тому, що «Я не такий, який хотів би бути».	Задоволені собою і життям, самооцінка адекватна. Відсутність сформованого образу себе-бажаного, скоріше прагнуть стати «не такими як зараз», аніж якимись конкретно.	Дефіцит самооцінки, незадоволеність собою, зниження психічного тону. Уявлення про бажаний его-стан не сформовано. Дефіцит джерел самоідентифікації.	Адекватність самооцінки та позитивна самоідентифікація.
Орієнтація в часі	Сприйняття часової лінії життя в цілому несприятливе. Поняття «минуле», «теперішнє», «майбутнє» відірвані з контексту, особливо теперішнє. Життя суб'єктивно нецікаве, ненасичене подіями, йде «повз».	Минуле відкидають, не використовують власний досвід як ресурс. Мають плани на майбутнє – здійснювати професійну діяльність, заводити сім'ю та дім. Повне життя, насичене подіями, функціонування «тут-і-тепер»	Минулий досвід сприймається позитивно, але емоційно не переживається. Образ майбутнього та стратегії його досягнення не сформовані.	Життя сприймається як позитивне і подієво-насичене, того ж очікують від майбутнього.
Ставлення до батьків	Батьки сприймаються як носії влади, «домашні тирані». Прагнуть до відтворення тісних емоційних стосунків з матерями, яких наразі немає.	Батько оцінюється як дещо відсторонена фігура – носій влади, авторитету, який свободний у своїх діях. Успішна ідентифікація з обома батьками.	Затяжні конфлікти з матерями. Ідеалізація образу батька. Інфантильні очікування від майбутніх супругів.	Прийняття материнських установок. Ставлення до людей в цілому не сформовано, вважають себе не такими, як інші.
Ставлення професії	Ставлення до професійної сфери позитивне, але інфантильне. Орієнтовані на нестабільні заробітки, можливо пов'язані з фізичною працею («шашаки»).	Очікують одночасного настання професійного і подружнього статусів. Реальних професійних орієнтацій ще немає.	Адекватне. Гарне розуміння механізмів і закономірностей «дорослого життя», однак конкретні життєві перспективи та професійні плани відсутні.	Орієнтовані на професійну діяльність, свідомий вибір професії, фахове навчання.
Сфера дозвілля	Дифузна і недорозвинена. Будь-яких «цікавих справ» (хоббі, інші реальні захоплення), не мають. Спілкуватись та взаємодіяти з іншими не готові.	Сформована, приносить задоволення. Цікаво навчатись (здобувати освіту) та займатись мистецтвом. Мають коло друзів, полюбляють спілкуватись.	Пріоритет – спілкування. Мають захоплення.	Сформована. Мають стійкі інтереси, коло друзів. Цікавляться спілкуванням. Активні форми відпочинку
Джерела проблем	Реальне зниження тону функціонального стану (роздратування, виснаження, втома). Відсутність позитивних планів і життєвих перспектив, ризик алкоголізації. Дефіцит самооцінки та негативне самоставлення. Відсутність життєвих активностей, в яких відновлюються психічні ресурси внаслідок позитивної емоційної взаємодії з іншими та повернення у дитячий его-стан.	Небажання підкорюватись, і не розуміння відносин «підкорення – керування». Небажання займатись домашнім господарством і допомагати у цьому батькам.	Неадекватне реагування на труднощі, неефективні копінг-стратегії. Змирені з тим, що нічого не зміниться на краще. Конфлікти відносини з матерями, очікування покарання від них, що утруднює сепарацію та ініціацію. Відсутність подієвої насиченості життя призводить до пошуку відчуттів, спроб «знайти сенс» за допомогою проміскуїтету та адикцій.	Не виявлено.

В результаті вивчення особливостей *соціального та емоційного інтелекту* підлітків, з'ясовано, що досліджувані контрольної групи в цілому мають статистично значимо вищі результати по 1,3 та 4 субтестам соціального інтелекту Дж. Гілфорда. Підлітки-втікачі, таким чином погано розуміють зв'язки між власною поведінкою та її наслідками, недостатньо орієнтуються в прийнятих нормах і правилах поведінки. Також вони схильні помилятися в інтерпретації слів співрозмовника, не розуміють нюансів відносин в залежності від їх контексту. В цілому погано адаптуються до тривалих і формалізованих відносин між людьми. При цьому підлітки цих груп краще за просоціальних однолітків здатні оцінювати тонкощі невербального спілкування, приділяють більше уваги міміці, позам, жестам людей.

Особливості емоційного інтелекту досліджуваних представлені у таблиці 7.

Таблиця 7

Особливості емоційного інтелекту схильних до бродяжництва підлітків

Складова ЕІ		Хлопці		t _{емп} , p	Дівчата		t _{емп} , p
		Основна	Контрольна		Основна	Контрольна	
тест ЕІ Люсіна	Контроль експресії	3,8 ± 1,2	6,7 ± 1,0	3,40**	7,3 ± 2,2	7,5 ± 2,1	0,37
	Міжособистісний ЕІ	6,8 ± 0,8	6,6 ± 1,2	0,38	5,2 ± 2,0	7,8 ± 1,6	3,33**
	Внутрішній ЕІ	5,4 ± 1,1	7,3 ± 1,1	2,81*	5,0 ± 1,9	7,5 ± 1,2	3,31**
	Розуміння емоцій	7,5 ± 2,0	6,9 ± 0,9	2,30*	7,8 ± 2,3	7,3 ± 1,5	1,20
	Управління емоціями	4,2 ± 1,1	6,5 ± 0,8	2,62*	7,4 ± 1,9	6,4 ± 0,9	1,98*
	Загальний рівень ЕІ	6,3 ± 1,2	6,9 ± 1,1	1,57	6,3 ± 1,8	7,3 ± 1,3	1,96*

Порівнюючи показники емоційного інтелекту підлітків, констатовано в цілому нижчий рівень його розвитку у групах, схильних до бродяжництва. Підлітки-хлопці контрольної групи набагато краще контролюють прояви власних емоцій, стримують себе, мають кращі здібності до рефлексії власних емоцій та станів, краще управляють емоційними переживаннями. У хлопців-втікачів статистично значимо вище сформована здатність до розуміння чужих емоцій, а отже вони краще адаптуються в коротких ситуаціях близької взаємодії (small-talk). У групах дівчат виявлена подібна тенденція.

Третій етап емпіричного дослідження був спрямований на пошук *стильових особливостей поведінки* підлітків, схильних до бродяжництва.

Вивчення особливостей долаючої поведінки засвідчило наявність більш широкого копінг-репертуару у просоціальних підлітків. У складних ситуаціях вони використовують переважно просоціальні активні поведінкові стратегії асертивних дій (у хлопців 24,12 > 10,80; p ≤ 0,001; у дівчат 20,11 > 14,30; p ≤ 0,05), вступу в контакт (у хлопців 20,20 ~ 19,12; p > 0,001; у дівчат 22,51 > 18,40; p ≤ 0,001) та пошуку підтримки (у хлопців 16,80 > 9,76; p ≤ 0,001; у дівчат 22,10 > 15,03; p ≤ 0,001).

У групах схильних до бродяжництва підлітків констатовано статистично значимо більші показники використання асоціальних та непрямих стратегій уникнення (у хлопців 15,03 > 9,11; p ≤ 0,001; у дівчат 19,80 > 13,23; p ≤ 0,001) та імпульсивних дій (у хлопців 20,12 > 11,68; p ≤ 0,001; у дівчат 20,83 > 13,07; p ≤ 0,001).

Копінг-поведінка таких підлітків характеризується недостатнім рівнем усвідомленості та вольового контролю, прагненням уникати складних ситуацій та жити за принципом «задоволення», максимально задовольняючи власні потреби.

Для підтвердження цієї тези був використаний опитувальник вольової саморегуляції поведінки А. Зверькова і Є. Ейдмана. Констатовано, що обидві складові вольової саморегуляції у підлітків контрольних груп сформовані на статистично значимо вищому рівні, а серед них – наполегливість у хлопців, та самовладання у дівчат. Хлопці контрольної групи готові витратити ресурси для неодноразових спроб досягти власних цілей (показник наполегливості у хлопців $12,07 > 8,08$; $p \leq 0,001$; у дівчат $8,00 > 6,2$; $p \leq 0,05$), дівчата більш схильні вичікувати, витрачаючи ресурси для підтримання обраної поведінки у невдалих ситуаціях (самовладання у хлопців $8,16 > 5,45$; $p \leq 0,001$; у дівчат $9,80 > 7,16$; $p \leq 0,05$).

Останнім на цьому етапі було вивчення спрямованості поведінки підлітків на пошук нових відчуттів і вражень (таблиця 8).

Таблиця 8

Особливості спрямованості поведінки схильних до бродяжництва підлітків

Складова SSS		Хлопці		$t_{\text{емп}}, p$	Дівчата		$t_{\text{емп}}, p$
		Основна	Контрольна		Основна	Контрольна	
методика SSS	ES (прагнення відчуттів)	16,7 ± 3,9	12,3 ± 2,6	3,41**	15,0 ± 3,4	8,2 ± 1,6	4,03**
	TAS (прагнення ризику)	12,2 ± 3,2	16,5 ± 3,2	2,55*	14,4 ± 3,0	9,0 ± 2,1	3,79**
	Dis (прагнення розваг)	17,8 ± 3,5	14,8 ± 2,7	1,99*	17,5 ± 2,9	11,4 ± 3,5	3,88**
	BS (нестійкість до монотонії)	17,3 ± 3,5	12,5 ± 2,5	3,28**	16,7 ± 3,3	14,5 ± 3,6	2,50*
	Gen (загальний показник)	63,5 ± 6,9	55,2 ± 5,7	2,70*	63,4 ± 6,7	43,3 ± 5,5	4,45**

З таблиці видно, що підлітки-втікачі характеризуються статистично значимо вищими показниками за абсолютно усіма складовими пошуку вражень. У хлопців контрольної групи показники також високі, домінують прагнення до ризику та прагнення розваг. Вони, таким чином, обирають ризикові види діяльності, зокрема спортивні та певною мірою схильні до адиктивної поведінки, з метою розгальмування, переживання стану свободи і вседозволеності. У дівчат контрольної групи відмічено низькі показники за усіма складовими, крім нестійкості до монотонії, вони погано переносять одноманітні умови та завдання, характеризуються дефіцитом довільної уваги та непосидючістю.

Підлітки-втікачі, на відміну від своїх однолітків, прагнуть не ризику, а розваг та нових відчуттів, тобто шукають неконвенціональні способи поведінки з метою вразити оточуючих, похизуватись тощо. Вони слабо адаптовані до буденності та повсякденних труднощів, прагнуть незвичних форм поведінки та способів життя.

З наведеного у таблиці видно, що підлітки досліджуваних груп відрізняються у своєму ставленні до батьків. В першу чергу слід відмітити більшу емоційність у сприйнятті батьків підлітками-втікачами, усі показники (крім позитивного інтересу) перевищують відповідні їм у контрольній групі.

Четвертий етап емпіричного дослідження був спрямований на визначення *особливостей сімейного виховання* схильних до бродяжництва підлітків (таблиця 9).

**Особливості ставлення до сімейного виховання
схильних до бродяжництва підлітків**

Показник	Хлопці		t _{емп, р}	Дівчата		t _{емп, р}	
	Основна	Контрольна		Основна	Контрольна		
Маги	POZ (позитивний інтерес)	4,0 ± 0,5	2,8 ± 0,7	2,30*	2,1 ± 0,6	4,3 ± 1,4	3,60**
	DIR (директивність)	5,5 ± 1,5	3,5 ± 0,8	3,16**	5,7 ± 1,4	3,8 ± 1,3	2,81*
	HOS (ворожість)	5,0 ± 1,7	2,1 ± 0,6	5,15**	5,7 ± 1,8	2,0 ± 0,9	5,07**
	AUT (автономність)	5,2 ± 1,8	3,6 ± 0,9	4,25**	3,2 ± 1,2	3,2 ± 1,7	0,13
	NED (непослідовність)	6,0 ± 2,0	2,0 ± 1,2	6,26**	5,8 ± 2,0	2,2 ± 1,5	4,39**
Батько	POZ (позитивний інтерес)	3,5 ± 0,8	2,9 ± 1,5	2,16*	4,1 ± 1,5	4,0 ± 1,1	0,25
	DIR (директивність)	3,8 ± 1,5	3,9 ± 1,1	0,40	2,8 ± 1,7	3,9 ± 1,3	2,16*
	HOS (ворожість)	4,5 ± 2,0	2,6 ± 0,7	2,88*	2,5 ± 1,3	1,9 ± 0,9	1,35
	AUT (автономність)	4,3 ± 1,9	3,6 ± 1,3	1,90*	2,7 ± 1,9	3,1 ± 1,3	0,78
	NED (непослідовність)	5,7 ± 1,8	2,3 ± 1,3	3,50**	4,0 ± 1,0	2,4 ± 1,5	2,42*

Хлопці та дівчата контрольної групи сприймають стиль виховання батьків та матерів майже однаково, виховний вплив у такому випадку є узгодженим, а отже сприймається підлітком як конструктивний. Домінуючими показниками є позитивний інтерес, директивність та автономність. Це свідчить про те, що підлітки впевнені в доброму відношенні батьків до себе, визнають субординаційні відносини з ними, вважають батьків самостійними та самодостатніми.

Натомість, схильні до бродяжництва підлітки вважають батьків ворожими, відмічаючи факт емоційного відсторонення батьків від себе, визначають непослідовність у виховних впливах, які коливаються від директивності (в основному матері) до лібералізму та байдужості. Хлопці-втікачі більш прихильні до матерів, сприймають їх як більш розуміючих, але водночас ігноруючих потреби, директивних. Дівчата-втікачі, навпаки вважають більш люблячими батьків, а матерів – суворими та холодними.

Отримані у цьому розділі результати були використані для складання рекомендацій з психокорекційної роботи зі схильними до бродяжництва підлітками.

У третьому розділі «Шляхи психологічної корекції поведінки схильних до бродяжництва підлітків» запропоновані практичні рекомендації для служби психологічного забезпечення діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції та працівників вказаних підрозділів щодо психопрофілактичної та психокорекційної роботи з підлітками, схильними до бродяжництва.

Автором доведено, що у плануванні та здійсненні психопрофілактичної та психокорекційної роботи зі схильними до бродяжництва підлітками необхідно враховувати психологічні особливості їх особистості і поведінки.

Метою запропонованої програми є профілактика самовільних уходів підлітків з дому чи навчальних закладів засобами психокорекції.

Завдання програми: - захист прав і законних інтересів підлітка, повернення його в систему сімейних та соціальних зв'язків;

- відновлення активних, просоціальних форм взаємодії підлітка з членами

сім'ї, вчителями, іншими значимими дорослими;

- корекція розвитку особистості підлітка (включення в процес планування подальшого життя, оволодіння навичками ефективної комунікації, пошук та визначення власних ресурсів для побудови адекватних стратегій і тактик вирішення складних життєвих ситуацій тощо).

Програма складається з чотирьох блоків:

1. Підготовчо-розуковий. Завданнями цього блоку є: професійно-психологічна підготовка працівників ювенальної превенції щодо опитування батьків, вчителів, вихователів, інших осіб, відповідальних за зниклого підлітка; отримання інформації, яка характеризує його особистість, сімейну систему, можливе місцезнаходження; розшуку підлітка і встановлення психологічного контакту з ним.

2. Мотивувально-діагностичний. Завданням цього блоку є: вивчення актуального емоційного стану підлітка та його нормалізація; виявлення причин втечі, психологічних особливостей підлітка, якими вона опосередкована, прогноз рецидиву; виявлення та формування у підлітка мотивації для участі у програмі.

3. Індивідуально-корекційний. Завданнями цього блоку є: індивідуально-психологічне консультування підлітка з метою відновлення механізмів соціальної адаптації; психологічна корекція розвитку; корекція внутрішньосімейних відносин.

Мішені психокорекції: самооцінка та уявлення підлітка про значимі сфери життя (когнітивний та мотиваційний аспекти); емоційна сфера, ставлення до втечі, себе та оточуючих (емоційний аспект); поведінковий репертуар міжособистісної взаємодії, самоконтролю, поведінки, спрямованої на подолання суб'єктивно складних ситуацій (поведінковий аспект).

4. Груповий корекційний. Завданнями цього блоку є: проведення тренінгових занять з метою: коригування самооцінки та прийняття відповідальності за власну поведінку; формування комунікативної компетентності, розширення кола спілкування та сфери дозвілля; розвитку емоційної сфери; професійна орієнтація.

Проведення даного блоку відбувається у формі психологічного тренінгу.

5. Інформувально-консультативний. Завданнями цього блоку: інформаційно-просвітницька робота з батьками підлітків «груп ризику», працівниками закладів освіти щодо психологічних особливостей підліткового віку і її кризового змісту; надання їм психолого-педагогічних рекомендацій.

Суб'єкти здійснення програми: працівники поліції ювенальної превенції (перший та п'ятий блоки) та практичні психологи Національної поліції.

Очікувані результати програми полягають, перш за все, у попередженні рецидивів втеч підлітків з дому, крім того: у змінах ірраціональних переконань та суджень підлітка та схвального емоційного ставлення до епізодів втеч; у розширенні поведінкового репертуару підлітка за рахунок розвитку соціально-бажаних форм взаємодії; у наявності позитивних змін в поведінці підлітка з членами сім'ї, у навчальному колективі та з оточуючими.

ВИСНОВКИ

Реалізація поставленої мети та виконання завдань дослідження дало можливість одержати теоретичні та емпіричні результати, аналіз яких дозволяє зробити наступні висновки:

1. На основі аналізу існуючих теоретичних підходів визначено, що соціалізація людини у підлітковому віці – складний і нелінійний процес, який протікає під впливом низки чинників: зовнішніх, соціально-психологічних і внутрішніх, які за своєю сутністю є суперечливими і зумовлюють розвиток особистості у цей віковий період.

На поведінковому рівні переживання підлітком кризи нерідко супроводжується різноманітними формами девіантної та асоціальної поведінки (конфліктність та агресивність в сім'ї і школі, адикції, проміскуїтет, прояви емансипації та надмірного наслідування, дрібні правопорушення тощо). Все це спричиняє певний тиск на систему соціальних зв'язків, в якій знаходиться підліток, в першу чергу – сімейну систему. Тому існування протиріч, конфліктів, напруженості у відносинах між підлітком і батьками – є нормою в контексті вікової кризи самого підлітка та кризи середнього віку батьків. При цьому деякі сім'ї здатні до конструктивного розв'язання таких протиріч, а деякі – ні. Це, поряд із дисфункціональністю самої сімейної системи, може призводити до соціально-психологічної дезадаптації підлітка, і як наслідок – спочатку до емоційного відсторонення від сім'ї, а потім – до самовільних уходів з дому.

Самовільні втечі створюють загрозу життю та здоров'ю підлітків, сприяють вчиненню протиправних дій ними самими та проти них. Бродяжництво є асоціальною поведінкою, на тлі якої у підлітка розвиваються інші її форми (крадіжки, жебрацтво), зумовлені необхідністю задоволення життєвих потреб, насамперед у їжі, а також примітивних та дозвільних потреб. З часом підліток залучається до груп подібних йому неповнолітніх чи дорослих, які штовхають до вчинення протиправних дій (хуліганські вчинки, сексуальні дії, вживання алкоголю та наркотиків та ін.).

За даними досліджень, повторення втеч чи триваюче бродяжництво призводить до закріплення таких негативних рис особистості підлітка як брехливість, звуження кола інтересів, негативне ставлення до систематичного навчання та праці, правовий нігілізм тощо.

2. Виявлено комплекс психологічних особливостей особистості та поведінки підлітків, які самовільно покидають домівки та навчальні заклади. Хлопці частіше за все вчиняють імпульсивні втечі задля уникнення покарання батьками за вчинені правопорушення та наявні проблеми у навчанні. Значна частина з них протягом епізодів бродяжництва вели асоціальний та антисоціальний спосіб життя (крадіжки, грабежі, угони транспортних засобів, хуліганські вчинки, займались вандалізмом тощо). Дівчата переважно допускали емансипаційні втечі з метою вільного

проведення часу, заробітку грошей. Спосіб життя в період бродяжництва у них переважно асоціальний (крадіжки у знайомих, шахрайство, вимагання грошей у молодших, алкоголізація, проміскуїтет та проституція).

Визначені характерологічні особливості підлітків-втікачів. Спільним для них є акцентуації гіпертимного, демонстративного, застрягаючого та педантичного типів. У групі хлопців-втікачів спостерігається значно більша «напруженість» показників майже усіх акцентуацій характеру, особливо – збудливої, застрягаючої та тривожної акцентуацій, що свідчить про наявність у них істотних поведінкових труднощів, глибини дезадаптації, наслідком яких є загострення майже всіх рис характеру.

У групах підлітків-втікачів найбільш часто зустрічаються регресивний та імпульсивний типи мотиваційних профілів, що вказує на переважання споживацької мотивації, домінування мотивів життєзабезпечення, комфорту і статусу над розвивальними мотивами, є показником викривленого розвитку, орієнтації на задоволення примітивних потреб.

Вивчення цінностей показало, що в обох групах підлітків, схильних до бродяжництва, домінують однакові індивідуальні пріоритети самостійності, стимуляції (пошуку нових відчуттів і вражень) та безпеки (комфортної життєвої ситуації особисто для себе). Майже усі цінності такими підлітками декларуються значно більшою мірою, ніж реально впливають на поведінку, особливо це стосується цінностей досягнення і влади. Причина цього полягає у слабкій усвідомленості такими підлітками джерел власної поведінки, неадекватності їх самооцінки та самоідентифікації.

У сфері самосвідомості підлітків-втікачів констатовані задоволеність собою, позитивне самоставлення, але рівень готовності до конкретних дій по відношенню до себе низький, особливо щодо прийняття власних недоліків та невдач, готовності змушувати себе щось робити, готовності до рефлексії.

Виявлені особливості соціального і емоційного інтелекту підлітків-втікачів полягають у тому, що вони погано розуміють зв'язки між власною поведінкою та її наслідками, недостатньо орієнтуються в прийнятих нормах і правилах поведінки. Також вони схильні помилятися в інтерпретації слів співрозмовника, не розуміють нюансів відносин в залежності від їх контексту. В цілому погано адаптуються до тривалих і формалізованих відносин між людьми. При цьому підлітки цих груп краще за просоціальних однолітків здатні оцінювати тонкощі невербального спілкування, приділяють більше уваги міміці, позам, жестам людей.

Схильні до бродяжництва підлітки характеризуються вужчим, у порівнянні з просоціальними, репертуаром копінг-поведінки. Вона в основному ґрунтується на використанні асоціальних та непрямих стратегій уникнення й імпульсивних дій. Копінг-поведінка таких підлітків характеризується недостатнім рівнем усвідомленості та вольового контролю, прагненням уникати складних ситуацій та жити за принципом «задоволення», максимально задовольняючи власні потреби.

З'ясовано, що підлітки-втікачі, на відміну від своїх однолітків, прагнуть не

ризик, а розваг та нових відчуттів, тобто шукають неконвенціональні способи поведінки з метою вразити оточуючих, похизуватись тощо. У опитуваних цих груп виявлена погана переносимість повсякденного життя та дрібних труднощів, орієнтованість на незвичні способи життя. В цілому неадаптивне прагнення до нових вражень розглядається нами як одна з основних мішеней психокорекційної роботи з підлітками-втікачами.

3. Ставлення до батьків у підлітків-втікачів відрізняється від такого у просоціальних однолітків. Вони схильні сприймати родителів більш емоційно, вважають їх ворожими, відмічаючи факт емоційного відсторонення від себе, визначають непослідовність у виховних впливах, які коливаються від директивності (в основному матері) до лібералізму та байдужості. Хлопці-втікачі більш прихильні до матерів, сприймають їх як більш розуміючих, але водночас ігноруючих потреби, директивних. Дівчата-втікачі, навпаки вважають більш люблячими батьків, а матерів – суворими та холодними.

4. Розроблені практичні рекомендації для служби психологічного забезпечення діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції та працівників вказаних підрозділів щодо психопрофілактичної та психокорекційної роботи з підлітками, схильними до бродяжництва. Програма психологічної корекції містить п'ять блоків: 1) підготовчо-розшуковий; 2) мотивувально-діагностичний; 3) індивідуально-корекційний; 4) груповий корекційний; 5) інформувально-консультативний.

Складовими програми є: психологічна діагностика емоційного стану та психологічних особливостей підлітків; індивідуально-корекційна та групова робота з підлітками-втікачами; психолого-педагогічні рекомендації щодо супроводження навчально-виховного процесу; психолого-педагогічні рекомендації батькам підлітків; програма професійно-психологічної підготовки працівників поліції ювенальної превенції. Надано методичні рекомендації щодо їх застосування.

Перспективою подальшої роботи є вивчення сімейних систем, в яких виховуються схильні до бродяжництва підлітки, з метою оптимізації технологій психокорекційної роботи з ними.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Геращенко О.В. Асоціальна поведінка: теоретичний аналіз категорії / О.В. Геращенко, С.О. Ларіонов // Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб. наук. праць. Вип. 18. – Харків : НУЦЗУ, 2015. – С. 120-126.

2. Геращенко О.В. Соціально-психологічні детермінанти бродяжництва підлітків / О.В. Геращенко // Право і Безпека. – Харків : ХНУВС, 2015. – № 4(59). – С. 147-150.

3. Геращенко О.В. Дисфункціональна сім'я як фактор соціалізації підлітків, схильних до бродяжництва / О. В. Геращенко // Право і Безпека. – Харків : ХНУВС,

2016. – № 2(61). – С. 120-124.

4. Геращенко О.В. Психологічні особливості системи ставлень підлітків, схильних до бродяжництва / О.В. Геращенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб. наук. праць. Вип. 19. – Харків : НУЦЗУ, 2016. – С. 53-59.

5. Геращенко О.В. Особенности ценностно-смысловой сферы личности подростков-девочек, склонных к бродяжничеству / О.В. Геращенко // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2016. – № 2. – С. 52-64.

наукові праці апробаційного характеру:

6. Геращенко О.В. Психологічні чинники підліткового бродяжництва / О.В. Геращенко // Бочаровські читання: матер. наук.-практ. конф. – Харків : ХНУВС, 2016. – С. 170-172.

7. Геращенко О.В. Особливості суб'єктивної категоризації життєво-важливих об'єктів і явищ підлітками, схильними до бродяжництва / О.В. Геращенко // «Особистість. Стосунки. Розвиток. Міждисциплінарний аспект» : матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : УКУ, 2016. – С. 53-56.

8. Геращенко О.В. Особливості переживання підлітком епізодів бродяжництва / О.В. Геращенко // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матер. наук.-практ. конф. – Харків : ХНУВС, 2016. – С. 198-201.

9. Геращенко О.В. Асоциальное и девиантное поведение человека: критерии различения / О.В. Геращенко // Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави : матер. VIII міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : ОДУВС, 2016. – С. 36-38.

АНОТАЦІЯ

Геращенко О. В. Психологічна корекція поведінки схильних до бродяжництва підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук по спеціальності 19.00.06 – «Юридична психологія». – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2016.

Дисертаційна робота присвячена теоретико-емпіричному вивченню проблеми психологічної корекції поведінки схильних до бродяжництва підлітків. Проаналізовано основні теоретичні підходи науковців щодо факторів, змісту та закономірностей соціалізації людини у підлітковому віці. Розглянуто сутність феномену самовільного залишення підлітком домівки, проаналізовано його причини та умови. Узагальнено результати теоретичних і емпіричних досліджень особистості і поведінки підлітків, схильних до бродяжництва, рекомендацій щодо надання їм психологічної допомоги та здійснення заходів психокорекції.

На матеріалі психологічної діагностики 190 підлітків, з яких 93 – схильні до бродяжництва, виявлено характерологічні особливості підлітків-втікачів,

особливості їх мотивації та ціннісної сфери, сфери самооцінки та самоставлення, ставлень до важливих людей, об'єктів, та ситуацій. Встановлено особливості соціального та емоційного інтелекту, стильові особливості поведінки. Визначено специфіку сімейного виховання схильних до бродяжництва підлітків.

Запропоновані практичні рекомендації для служби психологічного забезпечення діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції та працівників вказаних підрозділів щодо психопрофілактичної та психокорекційної роботи з підлітками, схильними до бродяжництва.

Ключові слова: підлітковий вік, асоціальна поведінка, девіантна поведінка, криза підліткового віку, втеча з дому, дромоманія, бродяжництво, психологічна корекція, психологічна допомога.

АННОТАЦІЯ

Герашенко О. В. Психологическая коррекция поведения склонных к бродяжничеству подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – «Юридическая психология». – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2016.

Диссертационная работа посвящена теоретико-эмпирическому исследованию проблемы психологической коррекции поведения склонных к бродяжничеству подростков. Проанализированы основные теоретические подходы относительно факторов, содержания и закономерностей социализации человека в подростковом возрасте. Рассмотрена сущность феномена самовольного ухода подростком из дома, проанализированы его причины и условия, доказан асоциальный характер такого поведения. Обобщены результаты теоретических и эмпирических исследований личности и поведения склонных к бродяжничеству подростков, рекомендаций относительно оказания им психологической помощи и осуществления психокоррекционных мероприятий.

На материале психологической диагностики 190 подростков, из которых 93 – склонны к бродяжничеству изучены субъективные причины бродяжничества и особенности проживания подростком его эпизодов. Выявлены характерологические особенности склонных к бродяжничеству подростков, особенности их мотивации и ценностной сферы, сферы самооценки и самоотношения, отношений к значимым людям, объектам и ситуациям. Определены особенности социального и эмоционального интеллекта, стилевые особенности поведения. Выявлена специфика семейного воспитания склонных к бродяжничеству подростков.

Выявленный комплекс психологических особенностей личности и поведения склонных к бродяжничеству подростков был рассмотрен как мишени для планирования и осуществления психопрофилактической и психокоррекционной работы с ними. Предложены практические рекомендации для службы психологического обеспечения деятельности подразделений ювенальной превенции

Национальной полиции и сотрудников указанных подразделений по психопрофилактической и психокоррекционной работе со склонными к бродяжничеству подростками. Составными программы психологической коррекции являются: психологическая диагностика эмоционального состояния и психологических особенностей подростков; индивидуально-коррекционная и групповая работа с ними; психолого-педагогические рекомендации по сопровождению учебно-воспитательного процесса; психолого-педагогические рекомендации родителям подростков; программа профессионально-психологической подготовки сотрудников полиции ювенальной превенции. Представлены методические рекомендации по их применению.

Ключевые слова: подростковый возраст, асоциальное поведение, девиантное поведение, кризис подросткового возраста, побег из дома, дромомания, бродяжничество, психологическая коррекция, психологическая помощь.

SUMMARY

Gerashchenko O. V. Psychological correction of behavior of adolescents prone to vagrancy. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of science in specialty 19.00.06 – Juridical Psychology. – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2016.

Dissertation is devoted to a theoretical-empirical research of a problem of psychological correction of behavior of adolescents prone to vagrancy. The main theoretical approaches concerning factors, contents and patterns of socialization of the person at teenage age have been analyzed. The essence of a phenomenon of adolescent's unauthorized runaways from houses has been considered, its reasons and conditions have been analyzed. There has been proved asocial nature of such behavior. Results of theoretical and empirical researches of the person and behavior of adolescents prone to vagrancy, references of psychological assistance and psychocorrectional actions with them have been generalized.

On material of psychological diagnostics of 190 adolescents, (93 – are prone to vagrancy), the subjective reasons of vagrancy and features of adolescent's experiencing of this episodes have been studied. Characterological features of adolescents prone to vagrancy, features of their motivation and the valuable sphere, specific of sphere of a self-rating and the self-relation, attitudes towards significant people, objects and situations has been outlined. The features of social and emotional intelligence, style features of behavior of adolescents prone to vagrancy has been defined.

There have been developed the practical recommendations to psychoprophylactical and psychocorrectional work with adolescents prone to vagrancy for service of psychological assessment activity of juvenile prevention of National police.

Keywords: adolescents, asocial behavior, deviant behavior, crisis of teenage age, runaway from the house, vagrancy, psychological correction, psychological assistance.